

מדוע נעלמו קרניו של משה: לגלגולי פירושו של הכתוב "קרן עור פניו" (שם' לד, פס' כט-ל)

רימון כשר

פיסלו המפורסם של מיכלאנג'לו 'משה' (שגולף ברומא בשנים 1513-1516) המתאר את משה כבעל בליטות-קרניים בראשו - משקף מסורת פרשנית אמנותית רבת שנים. מקורה של פרשנות זו הוא, מן הסתם, בתרגום הלטיני של הירונימוס (=וולגטה, חובר בין השנים 382 ל-404), המתרגם את המילים "כי קרן עור פניו" שבפרשת קרינת פני משה (שם' לד, פס' כט-לה) במילים: *quod cornuta esset facies sua*, היינו: כי פניו הצמיחו קרניים. לדעת חוקרת האמנות רות מלינקוף נתכון הירונימוס ב-cornuta למשמעות מטאפורית, כאשר 'קרן'/'בליטה' עניינה: חזק, שררה, מעמד גבוה. ולמשמעות זו התכוונו, לדעתה, אף מאירי המקרא בני המאה האחת-עשרה, כאשר ציירו את משה כבעל קרניים. רק נוצרים בורים הם אלה אשר פירשו את הקרניים בדרך מוחשית, וזאת, מן הסתם, בהשפעת האמונה העממית המשייכת קרניים לכל יהודי.¹ לעומתה, משער מתתיהו צבת כי למשמעות המוחשית התכוון כבר הירונימוס,² ואם כן מסורת פרשנית זו עולה לכל פחות למאה הרביעית/חמישית לספירה. דומה שהצדק עם צבת, ואכן ניתן להצביע על קיומה של מסורת פרשנית יהודית קדומה המייחסת קרניים של-ממש למשה.

היה זה חוקר ספרות האגדה, יוסף היינמן, שהצביע לראשונה על קיומה של מסורת פרשנית זו בחיבורים יהודיים. במאמרו "שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים

¹ ראו R. Mellinkoff, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*, Berkeley/Los Angeles/London 1970, pp. 76-93.

² ראו מ' צבת, "קרן עור פניו", ארץ-ישראל נז (תשמ"ב), עמ' 163-167, ובמיוחד עמ' 165-166. צבת מפנה תשומת לבנו לכך כי הירונימוס הושפע מעקילס, כעדותו בפירושו לעמוס ו, יג.

הקדומים³ הסב תשומת לבנו לכך כי בפיוט הארמי "ארכין ה' שמיא" מצוי תיאור של משה כבעל קרניים. פיוט זה, שנכתב בארמית ארצישראלית בתקופה הביזנטית, נשתמר בקטעי גניזה ובעיקר במחזור מנהגי איטליה ואשכנז.⁴ הפיוט מתאר באופן דרמטי את המפגש של משה עם המלאכים, כאשר תחילה משדל ה' את משה לעלות אליו ולא לירוא מן המלאכים המאיימים. בין השאר משדלו ה' בהבטחה לספק לו אמצעי הגנה כנגד המלאכים:⁵

הא אנא מלבש לך פורפירין ידי / דלית גבר אחרן דתקרב לותר⁶
וקבעית קרני הודא והדרא ברישך / דאי קריב מלאכא תנגשיניה בהון
(תרגום לעברית: הרי אני מלביש אותך את בגדי הארגמן שלי / שאין
איש אחר שיתקרב אליך, וקבעתי קרני הוד והדר בראשך / שאם יקרב
מלאך תנגחו בהם).⁷

גם אם הפייטן נקט בלשון 'קרני הוד והדר', הרי מן ההקשר ברור שהוא התכוון לקרניים של ממש - ולא לקרני זוהר - שכן רק בכגון אלה ניתן ל'נגח'. המשך הפיוט, המתאר את פחדם של המלאכים ממשה (דוק: קודם ירא משה מן המלאכים!), אף הוא מתייחס לקרניים אלה ושם דברים בפיהם של המלאכים האחוזים פחד:

קריבו מלאכיא קדם כורסייה דקיריס/ואמרין בבעו לא ישלט בן
רישא דכיפא בחוטריה תבר / ואנן קשיין ליה למגשא
(תרגום לעברית: קרבו המלאכים אל כיסא האדון / ואמרו:
בקשה אל ישלוט בנו, ראש הסלע במקלו שבר / ואנחנו קשים
עבורו לנגח).

פיוט ארמי זה נמנה עם שורה ארוכה של פיוטים ארמיים שנתחברו בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית (המאות השלישית-שביעית לספירה). פיוט ארמי אחר, 'לית אנא נחית', מזכיר אף הוא את קרניו של משה, תוך תיאור וזיכוח שמנהל משה עם

³ יינימן, "שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 375-362, ובמיוחד עמ' 374.

⁴ הפיוט נאמר בבתי כנסת בחג השבועות, תוך כדי קריאת התורה (בין שמות יט לשמות כ). ראו י' פרנקל (מהדיר), מחזור שבועות, ירושלים תש"ס, עמ' 397-400.

⁵ הנוסח הוא על פי קטעי גניזה שנתפרסמו על ידי י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 110-116.

⁶ נוסח אחר: דאית ביה גברו דלא ליקרוב לותר (=שש בו כוח שלא יקרבו אליך). נוסח זה מעצים את תכונתו המיוחדת של הלבוש האלוהי.

⁷ התרגום לעברית מסתמך על תרגומם של יהלום וסוקולוף (לעיל, הערה 5), שם.

המלאכים, שעיקרו: סירובו של משה לירד ממרומים ללא התורה. ובין השאר שם הפייטן בפי משה את המשפט הבא:⁸

לית אנא נחית... עד גויתכון בקרני אנגח, עד אסב כלתי ואיזיל עד איסב אוריתי ואיחות (תרגום לעברית: אין אני יורד... עד שאנגח את גופותיכם, עד שאקח כלתי ואלך עד שאקח תורתי וארד).

הנה כי כן, מסורת תרגומית לפנינו, המתארת את משה כבעל קרניים. שני הפיוטים, שנכתבו ככל הנראה כקישוט פיוטי-דרמטי לקריאת עשרת הדברות בבית-הכנסת, שותפים לתפישה לפיה מאיים משה בקרניו על המלאכים בעת שהותו בהר-סיני כדי לקבל את התורה. פרשת קרינת פניו של משה שבספר שמות מתבארת, אפוא, לאור פיוטים אלה על רקע מאבקו של משה במלאכים, אשר לפי הפיוט הראשון - מבקשים לחסום את דרכו למעלה; ולפי הפיוט השני מזרזים את ירידתו ארצה.

שני הפיוטים משקפים מסורת עממית שרווחה בחוגי המתורגמנים וקהל בתי הכנסיות. הרקע העממי הוא זה שפתח פתח לייחס באופן מפורש קרניים למשה, ובכך להאדיר את שמו וכוחו של אדון הנביאים, אף מעבר לכוחם ולעוצמתם של המלאכים. אם בספרות העממית זכה משה לתיאורים מפורטים כאלה, הרי בספרות 'הרשמית' של חכמים - המצב שונה. תחילה יש לציין כי בספרות המדרש הידועה לנו - ואף זו המתארת בארוכה את מאבקו של משה במלאכים - אין כל איזכור להיותו של משה בעל קרניים. האם חכמים הסתייגו מפרשנות זו של קרינת עור פניו של משה? האם ייחסו ביאור זה לחוגים נוצריים דווקא?

תיאורים ורמיזים למאבקו של משה במלאכים פזורים רבות בספרות המדרש, והם מרוכזים סביב מספר מצומצם של אירועים מרכזיים: עליית משה להר-סיני (=לשמים) וירידתו ממנו מזה, ויום פטירתו של משה מזה. אם באים אנו לסווג את התיאורים השונים מנקודת המבט של המאבק, נמצא כי קיימות התייחסויות שונות ומגוונות. ייאמר מיד כי קימים מדרשים (כגון ספרי דברים, פיסקא שו) המתארים את האימה האוחזת במשה בשהייתו ברקיע, אולם ללא זכר למאבק כל שהוא. אין המלאכים מתנגדים לעליית משה, ואין משה נלחם בהם כדי לקבל את התורה. לעומת זאת במדרשים מאוחרים יותר (כגון: תנחומא, שמות-רבה, פסיקתא רבתי, קוהלת-רבה, פרקי דר' אליעזר ומדרשים 'קטנים' אחרים) עולה אכן בכל עזו מוטיב המאבק בין משה למלאכים, אלא שמאבק זה נושא רובו ככולו אופי מילולי, ונעדר מגע פיסי או איום

⁸ הפיוט פורסם לראשונה על ידי M. Ginsburger, "Les introductions araméennes à la lecture du Targoum", Revue des Études Juives 73 (1921), p. 16 וחזר ונתפרסם על ידי מ"ח שמלצר, "פירוש אלפביתי; פירוש על י"ג פיוטים ארמיים לר' בנימין בן אברהם מן העניים", מחקרים ומקורות; מאסף למדעי היהדות א (בעריכת ח"י דימיטרובסקי), ניו יורק תשל"ח, עמ' 261.

בפגיעה גופנית. רובו ככולו, זאת משום שבמדרשים אלה ניתן לחשוף, פה ושם, אף תיאורים של מאבק פיסי. כך למשל בפסיקתא רבתי פרק כ - פרק המוקדש לתיאור עליתו של משה לרקיע לקבל את התורה - נתקל משה בהתנגדותו של מלאך בשם קמואל, ומשזה סירב ליתן למשה להלך ברקיע הכריעו משה: "כיון שלא הניחו - הכחו משה פצע אחד ואיבדו מן העולם".⁹ אך לא זו בלבד שהמלאך קמואל נתפש בקטע זה כמלאך בעל דרגה נמוכה, אלא שבהמשך מתואר משה כמי שנבהל ממראה עיניו, ורק ה' הוא זה שמצליח להעבירו ממקום למקום ללא פגע. זאת ועוד, על-פי מסורת אגדה המובאת אצל הקראי סלמון בן ירוחם, בן המאה העשירית בחיבורו 'ספר מלחמות ה'", היה זה ה' עצמו שפגע במלאכים: "לא די לכם חלקתם עלי ורבתם עמי / בעבור התורה אשר נתתי לעמי / עד אשר הרגתי מכם בזעמי / החרישו ממני ואם לא אשמידכם בקומי".¹⁰

לעומת מקורות אלה, ניתן להצביע על מספר מצומצם של מקורות מדרשיים אחרים, בהם אכן ניתן למצוא התייחסות לעימות כוחני בין משה למלאכים, בשעה שהיה מצוי במרום כדי לקבל את התורה. כך למשל בשמות רבה כח, א אנו קוראים: "עלית למרום שבית שבי' (תה' סח, יט). מהו 'עלית' נתגששת (=התגברת ונאבקת) עם המלאכים של מעלה"; ובלשון שונה במדרש דברים רבה יא, ו - בתיאור המושם בפיו של משה: "ועליתי ודרכתי דרך בשמים והייתי תופס במלחמתן של מלאכים וקבלתי תורה של אש... ונצחתי בפמליא של מעלה". לשון שני מדרשים אלה רומזת מן הסתם להתנגשות פיסית בין משה למלאכים, אך אי אתה יודע טיבה של התנגשות זו מהי. אמנם במקור מקביל לדברים רבה אנו מוצאים כי המלאכים שלחו חיציהם כנגד משה,¹¹ אך גם כאן נעדר תיאור תגובתו של משה.

רמז עבה יותר - ומעניין כלשעצמו - לטיבו של המאבק מצוי בתנחומא כי-תשא יג (מהד' בובר, עמ' 113; שמות רבה מא, ז):

אמר הקב"ה למשה: הם קמו לצחק בע"ז (=בעבודה זרה) ואתה יושב? קום לך רד (על פי שמ' לו, ז; דב' טו, יב). באותה שעה בא משה לירד וראה מלאכי חבלה ונתיירא לירד... מה עשה? הלך ואחז את הכסא (=כסא הכבוד)... בוא וראה כמה גרמו העוונות: אתמול היה משה מנגח בהם, ועכשיו נתיירא מהם.

⁹ פסיקתא רבתי, כ (מהדורת איש שלום, צו ע"ב; מהדורת גרנצינגר, עמ' 6* - 7*).
¹⁰ סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות ה' (מהדורת י' דחזון), ניו-יורק תרצ"ד, עמ' 127, שורות 45-48.
¹¹ "מדרש פטירת משה רבינו ע"ה" אצל א' ילינק (מהדיר), בית המדרש, כרך א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 128: "...ועליתי לרקיע והייתי תופס במלחמת וקבלתי חציהם בענן...". בהמשך, המדרש מפרש את קרינת פני משה במשמע של הפצת אור חזק ופוגע תוך שהוא שם דברים בפי מלאך המוות: "ובן עמרם איני יכול לו ואפילו לעמוד לפניו שאור פניו דומה לשרפי מרכבה חזקתו ויצאים מפיו של אש".

ובלשון דומה בתנחומא ואתחנן ב:

"ולא לגבורים המלחמה" (קהלת ט, יא) - זה משה. שהיה מנגח במלאכים למעלה, וכשראה עוג מלך הבשן - נתיירא".

בשתי הפסקאות מוצג משה כגיבור וכפחדן כאחת: כגיבור - מי שניגח את המלאכים; כפחדן - מי שירא מפני דמויות אימתניות, אם מלאכים אם עוג. לשון שתי הפסקאות אחת היא: משה מתואר כמי ש'מנגח' את המלאכים (בזמן שהותו על הר סיני לקבל את התורה). בדיקת לשון נג"ה, במקרא ובספרות המדרש, מורה כי בצד משמעה המילולי (בתיאור מאבק בין בעלי חיים) קיים גם משמע מטאפורי - התגוששות, עשיית מלחמה, כגון "יהודה מלך... יוסף מלך... לפיכך היו שניהם מנגחין זה עם זה" (תנחומא-בבוב ויגש ו, עמ' 206); "ומה שור מנגח בקרניו אף אלו (=ישראל) מנגחין בתפילתן" (תנחומא בלק ג).

לאור הפיוטים הארמיים עליהם הצבענו לעיל, המתארים את משה כמי שביכולתו לנגח את המלאכים בקרניו, נראה לנו כי גם הפסקאות המדרשיות, הנוקטות לשון נג"ה, מכוונות לתאר את משה כמי שמתגושש באמצעות קרניו. מסתבר שהן חכמים והן הפייטנים שותפים למסורת בדבר צמיחת קרנים ממשיות למשה במאבקו עם המלאכים. אולם בעוד שהפייטנים - העממיים - נוקטים לשון מפורשת, הרי חכמי המדרש - נמנעים מלפרשה, והיא נרמזת על ידם בשפה רפה.

בניגוד למקורות המדרשיים המזכירים, תיאורה של מלחמת משה במלאכים בא בפירוט רב יותר במדרש שעדיין לא פורסם אלא שמץ מנהו. מדרש זה כלול בכ"י אוכספורד, ספריית הבודליאנה Or. 135 (קטלוג נויבאואר 1466). כתב יד זה הינו אוסף של חיבורים שונים שהועתקו בצפון-מזרחה של צרפת במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה או באמצעה.¹² בין השאר כולל אוסף זה 'אגדות של דברות' - מדרשים לעשרת הדברות (שמות כ), 'אגדות של וישע' - מדרשים לשירת הים (שמות טו), ולאחר מכן הוסיף המעתיק לקט מתוך 'אגדות של דברות' (עמ' 356 - 359). עניינו של לקט זה הוא קורותיו של משה בשעה שעלה למרום לקבל את התורה. לחלק מאגדות אלה ניתן למצוא מקבילה בספרות המדרש המוכרת לנו (בעיקר בפסיקתא רבתי), אולם מצוי כאן גם חומר ייחודי, שחשיבותו רבה באשר לשאלת תפישת בעלי מדרש את משה. נציג תחילה את הקטע המתאר באופן דרמאטי את מלחמתו של משה במלאכים, כאשר לראשו עטרה וקרניים:

[358ב'] ובשעה שעלה משה למרום עמדו מלאכים אצל משה ואמרו לו: 'היאר נגאית לעלות כאן בשוגג או במזיד! הרי אנו שורפין אותך בהבל שבפינו'. והיו מלאכים אומרים: זה לזה: 'בואו ונתחבר יחד ונשרוף אות[ו] בהבל שבפינו. וראה היה משה שאפם מתחזק כנגדו, מיד נשא [עניו] לעליון ואמ': 'יי עזרני לנגדם, מתיירא אני שמא ישרפוני בהבל שבפיהם'. א"ל הקב"ה למשה: 'אל תירא מהם, אחוז בכסא כבודי שאין אשם שולט בכסא כבודי'. מיד פירש הקב"ה מזיו שכינתו ועננו עליו, שנאמר: 'מאחז פני כסא פרש עליו עננו' (איוב כו:ט). מיד היה משה נושא כח וגאות ועמד ונתחזק בעצמו. ואמר: 'למלאכים: אל תטריחו אותי, אלא מי שיש בו כח יבא ויעמד ויענה לנגדי'.

אמרו המלאכים למשה: 'אתה אנוש / סופר למות / ילד אשה / אוהב שינה', היאר נתגאית לעלות אצלינו? ואנו בכל עת חיים וקיימים ומאש וממים אנו ברואים, וכך אנו קרואים. הרי אנו מתחזקים כח גדול'. ועל ראשו של משה עלתה עטרה וקרנות בפניו נולדו, שנ' 'ויהי בדרת משה מן ההר [...] ומשה לא ידע כי קרן עור פניו בדברו אתו' (שם' לד:כט) וכתוב 'וירא אהרן וכל בני ישראל את משה כי קרן עור פניו' (שם שם ל). והיה הקב"ה יושב על כסאו ושמח ושמח גדולה היאר טלה נלחם באר. א"ל הקב"ה למשה: 'אל תירא מהם שאינם יכולין לך ליטול עטרה ממך שאתה לובש. מיד התחיל משה ונלחם עמהם כשור נגח'. כשראו מלאכים שמשה מנצח מיד ברחו. 'וירד [...] אל העם' (שם' יט:יד:כה) ממלחמי שמים.

תחילה יש לציין כי על-פי קטע זה נלחם אכן משה במלאכים באמצעות קרניים שהוענקו לו על-ידי ה'. מה שנרמז במדרשי תנחומא ושמות-רבה נאמר כאן במפורש: שם נרמז כי משה 'מנגח'; כאן מתואר משה כ'שור נגח'; והעניין אחד.

לתשומת לב מיוחדת ראוייה הקביעה שבמדרש שלפנינו על מקור מוצאן של הקרניים. כאמור, על-פי הפיוט הארמי 'ארכין ה' שמאי' קבע ה' למשה את קרניו בראשו: "וקביעת קרני הודא ברישך", ואמנם, רובם הגדול של האיוורים והפסלים מתארים את קרנותיו של משה יוצאות מתוך חלקו העליון של ראשו, קודקדו. לעומת זאת במדרש שלפנינו צומחות הקרניים בפניו של משה. דומה שקביעה זו נשענת על פרשנות מילולית-דווקנית הצמודה ללשון הכתוב המקראי בבואו לתאר את קרנית פני משה: "קרן עור פניו" (שם' לד:פס' כט-ל). פרשנות מילולית זו הצמיחה, מן הסתם, את הקביעה המדרשית שלפנינו: "וקרנות בפניו נולדו". עד כמה שדיעתי מגעת, אין אח ורע למסורת זו בספרות היהודית המוכרת לנו. אולם מקבילה לתפישת פרשנית זו ניתן למצוא באיור של מקרא אנגלי (כ"י דבלין, ספריית צ'סטר בטי, 22), מעשה ידי נוצרי - מראשית המאה השנים-עשרה - עליו העירה רות מלינקוף במאמר-ניספח לסיפורה - המתאר את משה ויהושע יושבים זה בצד זה, ולמשה שתי קרניים היוצאות מפניו-לחיו.¹³ האם מסורת משותפת לפנינו? האם הושפע המאייר ממדרש יהודי שכמותו בכה"י שלפנינו, או להיפך? או שמא הגיעו המאייר ובעל המדרש לפתרון זהה

¹² על זמנו של כ"י זה ראו מ' בית-אריה, "כ"י אוכספורד Bodl. Or. 135", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 634-631.

¹³ R. Mellinkoff, "More about Horned Moses", *Jewish Art* 12-13 (1987), p. 189.